

Ad fontes!

Юрій Барабаш

УДК 821.161.1.09«18»:81-26

“СВОГО ЯЗИКА НЕ ЗНАЄ...”, АБО ЧОМУ ГОГОЛЬ ПИСАВ РОСІЙСЬКОЮ?

Концепція статті ґрунтується на трьох підставових сенсових константах: а) російсько-українська *лінгводихотомія* мови Гоголя як відображення національної та духовної роздвоєності письменника, його внутрішньої драми “ґрунту й долі” (“дуалізм Гоголя”); б) “неправильність” російської мови (ідіолекту) Гоголя як чинник його “осібності” в російській літературі й водночас потужної інспірації для розвитку російської літературної мови (“парадокс Гоголя”); в) творчість “геніального українця” (І. Франко) як факт *російської літератури* і як російськомовне відгалуження *української культури* (“феномен Гоголя”).

Ключові слова: лінгводихотомія, ідіолект, “дуалізм Гоголя”, “парадокс Гоголя”, “феномен Гоголя”.

Yuriy Barabash. “In fact, he does not know his mother tongue...” or Why did Gogol write in Russian?

The paper upholds three major theses: a) that the dichotomy of Russian and Ukrainian languages reflects Gogol's national and spiritual ambivalence, his inward conflict between “soil and destiny” (“Gogol's dualism”); b) that the “irregularity” of Gogol's Russian language production (his idiolect) determined his “singularity” within Russian literature, stimulating further development of Russian literary language (“Gogol's paradox”); and, finally, c) that the works of this “Ukrainian man of genius” (I. Franko) should be regarded as a phenomenon of Russian literature and as a Russian-language offshoot of Ukrainian culture (“the phenomenon of Gogol”).

Key words: lingual dichotomy, idiolect, Gogol's dualism, Gogol's paradox, the phenomenon of Gogol.

...Торік на традиційних Гоголівських читаннях у “Домі Гоголя” в Москві перед початком першого пленарного засідання, тобто ще до мого виступу з доповіддю¹, в кулуарах мене запопала збентежена московська колежанка-гоголезнавець, щоб висловити свій подив, ба радше спантеличення (угадувалося навіть – обурення) означеною у програмі темою. Мовляв, наскільки науково коректним є сформульоване запитання? Хіба йдеться не про класика *російської літератури*? Скажете: етнічний чинник? – не давала мені вимовити ані слова роздратована пані. Скажете: “ґрунт”? Українське коріння? Предки? Нехай так. Але ж ми не замислюємося над тим, чому, скажімо, Пушкін писав російською, а не мовою якого-небудь з народів Ефіопії (приміром, амхарською), або, за новою версією, Еритреї (приміром, мовою тигринья)? Та от і Лермонтов, як відомо, не послуговувався шотландською (гельською), а Пастернак і Бродський – івритом...

Нарешті “прорвавшись” крізь загрожу гнівного монологу, я порадив співбесідниці почекати виголошення доповіді й уже тоді, якщо її сумніви не розвіються, продовжити розмову, причім бажано в діалогічній формі. Утім, не втримавшись, усе ж одразу напівжартома вдався до рекламного слогану: *відчуйте різницю*. Справді-бо, зросійщений “арап Петра Великого” навряд чи пам'ятав мову своєї втраченої в далекому дитинстві материзни, а вже щоб передати її правнукові – то це попросту нонсенс... Шотландське коріння

¹ Її покладено в основу пропонованої студії.

Лермонтова, погодьтеся, має напівлегендарний характер, а Пастернака та Бродського відділяло від іврити бозна-скільки генерацій...

Зовсім інше бачимо в Гоголя. Козацька Україна, етнічне коріння, предки, побут, мова, пісні – усе це було не мітом, не далекою історією, жило не тільки в родовій легенді та генетичній пам'яті, а було тут і тепер, поряд, на відстані однієї-двох родинних генерацій, дослівно – у повсякденні. Дід, Опанас Дем'янович, дарма що пробивався в російські дворяни, замолоду закінчив Києво-Могилянську академію, був полковим писарем, батько, Василь Опанасович, писав комедії живою народною українською мовою; остання побувала, щоправда, в обмеженому статусі, у домі Гоголей-Яновських². Доброчинець родини, “козак-вельможа” Дмитро Трощинський, також колишній полковий писар, потім сенатор і царський міністр, у себе вдома, у Кибинцях, де часто бував Нікоша, любив слухати пісню про “чайку-небогу”, створену, як уважається, Іваном Мазепою (з котрим, до речі, був у віддаленому спорідненні), вмиваючися при цьому пекучими слізьми...

В такій етнокультурній та мовній простороні, у такому “місцерозвитку” [див.: 30, 30-31]³, або, за нині вживаною термінологією, у такій “мережі культурно-інтелектуальних комунікацій” [див.: 15], минуло дитинство майбутнього письменника. Їй же право, це далеко не Ефіопія і поготів не земля Ханаанська...

Тимчасом Пантелеймон Куліш, перший біограф Гоголя, назвав “однією із щасливих випадковостей” той факт, що для автора “Вечорів на хуторі біля Диканьки” мовою творчості стала російська, а не українська. Куліш уважав, що в молодого Гоголя отриманий од батька “перший поштовх до зображення малоросійського життя” не був кріплений таким знанням української мови, яке забезпечувало б йому повну творчу свободу. “...Він не міг володіти малоросійською мовою з такою мірою досконалості, щоб не зупинятися на кожному кроці... через брак форм і барв” [16, 485].

До Куліша на ту ж тему, тільки значно гостріше, висловився Шевченко. Він, як відомо, був захопленим шанувальником Гоголя, без пересади благоговів перед автором “Ревізора” й “Мертвих душ”, менше з тим, саме йому належать наведені в наголовку статті слова, що Гоголь пише “не по-своєму, а по-московському”, бо “свого язика не знає” [36, 208]. Це сказано у відповідь “москалям”, котрі, з порога заперечуючи українську мову, “здаються на Гоголя”. Шевченко був переконаний, що національна література не може існувати поза національною мовою, і в цьому я, дозволю собі завважити, цілком і повністю з ним згоден. А от із тим, буцімто Гоголь “свого язика не знає”, за всієї глибокої поваги до Шевченка, погодитися не можу, думаю, це твердження занадто категоричне й не відбиває всієї складності проблеми.

Українську мову Гоголь, звичайно ж, знав, у тому, якщо завгодно, переконують лексичні, синтаксичні, інтонаційні особливості його російськомовних творів і листів. Про те ж саме свідчать і деякі сучасники. М. Максимович, приміром, полемізуючи з Кулішем, на відміну від якого (і від Шевченка) знав Гоголя особисто, запевняв, що “він свою рідну малоруську говірку (рос.: “наречие”. – Ю.Б.) знав ґрунтовно й володів нею досконало” і що “якби Гоголь наважився

² Українською розмовляли сестра Гоголевої матері, Катерина Іванівна Ходаревська, яка постійно жила в домі, поза сумнівом – бабуся Тетяна Семенівна (у дівочтві Лизогубівна), звісно, “люди”, що оточували Нікошу, – няня Гапа, “дядько” Симон; україномовними були й деякі сусіди, з котрими спілкувалися Гоголі-Яновські, наприклад, родина Миколи Васильовича Капніста, старшого брата знаного письменника, автора “Ябеди”.

³ Термін “місцерозвиток” уведено в науковий ужиток видатним географом, геополітиком і філософом Петром Савицьким. Українець шляхетського роду з Чернігівщини, Савицький замолоду сповідував ідеї націонал-лібералізму, проте пізніше став одним з лідерів й ідеологів російського еміграційного євразійства.

писати рідною говіркою свої малоросійські повісті, тоді – що були би перед ними і “Пріказки” Гребінки, і “Чорна рада” Куліша, і навіть повісті Основ’яненка...” [19, 529].

Постає, однак, закономірне запитання: чому ж усе-таки не “наважився”? Максимович відповідає на нього ухилисто: “Тому лишень, що не хотів”, “пішов загальноприйнятим шляхом”... Але чому “не хотів”? Що то за такий “загальноприйнятий шлях” і чому Гоголь пішов ним, а не своїм, етнічно природним, близьким?

Майбутній письменник формувався в добу і в умовах, коли в житті, побуті, звичаях і звичках, а головне – у свідомості й поведженні національної шляхти природне *українство* дедалі помітніше фатальним чином відступало перед підколоніальним *малоросійством*. Це давалося взнаки і в мовній сфері, тут дедалі агресивніше вкорінювалася двомовність, або, точніше, макаронізм. У “змосковлених”, за виразом І. Франка, дворянських (а вчора ще козацько-старшинських) родинах, до яких належали Гоголі-Яновські, ще зберігалася – як мова хатнього повсякдення, як засіб спілкування з дворомим людом – українська мова, щоправда, частіше “малоросійський” суржик, який утратив природну чистоту, був перенасичений чужорідними, властиво російськими, домішками. Але в *лозахатньому* спілкуванні, не кажучи вже про офіційні обставини, урочисті випадки, ділове (та зчаста і приватне) листування тощо, українській мові місця не було, силу неписаного, але панівного закону набирала практика, коли за необхідне, єдино пристойне вважалося вживання мови російської, дарма що незрідка вельми й вельми далекої від досконалості...

До речі, щодо останнього, то молодий Гоголь не становив виїмку в тодішньому “малоросійському” середовищі. М. Максимович визнає, що в Гоголя, коли той починав свою літературну діяльність, знання (втім звернімо увагу, що Максимович навіть уникає слова “знання”, а каже всього лише про “знайомство”) – так от, знайомство молодого Гоголя з російською мовою аж ніяк не було досконалим, однак, тут-таки застерігається Максимович, він “років через п’ять став найбільшою ваги російським письменником і великим майстром російської мови ...” [19, 529].

Не всі Гоголеві сучасники поділяли цю Максимовичеву думку. Відомо, що письменникові довелося вислухати від деяких російських критиків (Н. Полевого, О. Сенковського, Т. Булгаріна) чимало гострих закидів стосовно засміченості його російської мови “барбаризмами”, “провінціалізмами” тощо. Та й сам Гоголь, словами Андрея Белого, “почувався часом іноземцем” у мові, яка стала звичною, але не стала рідною [1, 230], надто на самому початку своєї літературної діяльності, і потім протягом усього життя намагався якнайглибше вивчити її і засвоїти.

Отже, як бачимо, мовна *двоїстість* була первісно закладена в генетиці Гоголя, в його долі та творчій біографії; він *достатньо* знав як українську, так і російську, однак говорити про “досконале” (у нормативному сенсі цього слова) його володіння *обома* мовами навряд чи є підстави.

Сила й магія мови гоголівських творів в іншому – в гідній подиву гнучкості, адаптивності механізму *інтрамовного* “переналагодження”, відборі стилістичних засобів з метою оптимального розв’язання того або того художнього завдання. Гельсінгфорський професор, вихованець Харківського університету Йосиф Мандельштам, автор праці про гоголівський стиль (1902), котра не втратила цінності до сьогодні, писав: “У Гоголя помітно, як послуговування то малоросійською, то російською мовою дає думці те або інше спрямування, і навпаки, в передчутті напрямку, в якому піде його думка наступної миті, Гоголь вдається до тої чи тої мови, залежно від того, в яку

вкладається думка поетичніше, легше, яскравіше”. Так, у “Вечорах на хуторі біля Диканьки”, в “Тарасі Бульбі” думка Гоголева, зауважує Мандельштам, рухається “колією рідної мови”, “мови душі”, він зчаста на велику силу підшукує російські слова, щоб віддати “склад думки малороса”. А, скажімо, у “Вибраних місцях із листування з друзями” впадає в око розрив “поміж мовою поета-мистця та стилем містика-філософа” [21, 215]. Дослідник так пояснює суть і природу цього контрверсійного процесу мовного “переналагодження”: “Порівнюючи текст творів (Гоголя. – Ю.Б.) з російським мовленням [речью], ми помічаємо, що Гоголь подумки *перекладав* (письмівка Й. Мандельштама. – Ю.Б.) звороти, слова, достеменно пристосовуючися до російського мовлення” [21, 208].

Що спостереження та висновки Й. Мандельштама зберігають наукову цінність й актуальність, potwierджується тим, що з ними виразно кореспондують дослідження пізніших, ба й сучасних, авторів, зокрема, до речі, й російських. Харківський філолог І. Оржицький у своїй цікавій, подекуди, без пересади, піонерській (хоча й не позбавленій дискусійних, як на мене, тверджень) доповіді “Українські тлумачення Гоголя: “Дозволено цензурою” посилається на “сумлінно дібрані приклади “невиправданих” ситуативно лексичних та морфосинтаксичних українізмів у творах Гоголя” у працях В. Чапленка, Д. Мірошника, К. Логінової, І. Серебряної (осібно звертаючи увагу на формулу останньої – “украинско-русский стиль его (Гоголя. – Ю.Б.) литературной системы”). До цього ряду І. Оржицький доточує і свої приклади “невитравної української суті російської мови Гоголя”, причім, зауважує дослідник, “українські слова й форми товклися в тій геніальній і нещасній голові, навіть коли створювала вона речі, взагалі зі слов’янським ареалом не пов’язані”. Приміром, у “Римі” – *дерев і дерева, ввечеру* (що ближче до *ввечері*, ніж до *вечером*), *оглянутый і оглянул, громотня, несколько раз на неделю* (по-російському ту мав би бути місцевий відмінок – *на неделѣ*, а так – граматична калька з *на тиждень*) та ін. [23, 7-8].

За всієї переконливості й засадничій важливості наведених фактів і міркувань, не залишмо поза увагою інший бік справи.

Гоголь був надто чутливий до мови, мав надто тонку художницьку інтуїцію, щоб повірити, як за нього це зробив Максимович, у “досконалість” своєї української. Олена Пчілка, коментуючи висловлювання Максимовича в передмові до свого перекладу українською “Записок сумасшедшего” (“Записки причинного”), слушно завважила, що Гоголь не міг не розуміти різниці поміж побутовим “балаканням” і “писанням”, тобто українською мовою *літературною*. А для останньої на той час, за виразом перекладачки, ще не були “вироблені рамці” [28, 3]. Тож Гоголь уповні здавав собі справу в тому, що як недосконалість його власної української, так і “невиробленість” тодішньої української літературної мови в цілому постали би перепорою на його письменницькому шляху, перешкождали б як повному творчому самовияву, так і досягненню тих універсальних цілей, котрі він од самого початку ставив перед собою, що вони обмежили би сферу впливу його слова, яке тоді не почує і не поцінує вся Россия, поготів – усе людство. А на менше Гоголь не був згоден, він міряв своє літературне майбутнє саме такими, найвищими критеріями, уселюдським засягом.

Водночас для Гоголя аж ніяк не було секретом принизливе, упосліджене становище української мови, української культури в імперії. Ішов фронтальний наступ самодержавної влади на українську школу, українську книгу, українську мову. Заперечувався сам факт існування такої мови, і то – що є осібно ганебним – не тільки у сфері офіційної політики й офіціозної думки, не тільки на рівні провінційного неучтва та хамства, як у тургенєвського Пігасова з його “грає,

грає, воропає”, а й тими людьми, котрі мали репутацію прогресистів і від кого, здавалось би, жодною мірою не можна було чекати подібного. Наприклад, П. Пестель передбачав у своїй “Русской Правде” в разі перемоги декабристів здійснити злиття всіх народів, які жили на теренах Росії, в один “русский” народ, зокрема, повну й незаперечну русифікацію України. В. Белінський із притаманною йому несамовитістю доводив, що “малоросійська” мова збереглася лише в пам’ятках народної поезії, що “тепер уже немає малоросійської мови, а є обласна малоросійська говірка, як є білоруська, сибірська та інші подібні до них обласні говірки”⁴. Як висновок – безапеляційно негативна відповідь критика на ним самим поставлене запитання: “чи треба й чи можна писати по-малоросійськи” і взагалі “чи може існувати малоросійська література”. “...Жаль бачити, – криводушно зітхає Белінський, – коли й маленьке обдаровання даремно витрачає свої сили, пишучи по-малоросійськи – для малоросійських селян” [5, 417-418]. Цими “маленькими обдарованнями” були для Белінського автори альманаху “Ластівка”, що він його рецензував, – І. Котляревський, Т. Шевченко, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ’яненко, П. Куліш... Іншим разом, відгукуючись на публікацію Квітчиного оповідання “Салдацький патрет” у російському перекладі, Белінський з дивовижною для інтелігентної людини брутальністю заявляв: “Отак-от (тобто в перекладі. – Ю.Б.) краще: а то ми, москалі, трохи гордовиті, а ще більше того лінєві, щоб примушувати себе до розуміння красот малоросійської говірки ...” [6, 274-276]. Слушно характеризує цей сплеск імперської пихи М. Назаренко (яка приємна несподіванка – на сторінках московського журнаду “Новый мир!”): “Лютя ненависть російського гегельянця (піднесеного, як ми знаємо, згодом советською критикою до рангу “революціонера-демократа”. – Ю.Б.) до української літератури та по-неуцькому погордливе презирство до української мови...” [див.: 23].

Свого часу видатний український учений-правник, державний і громадський діяч, шанувальник і знавець Гоголя С. Шелухін також відзначав саме “погордливе презирство й ворожість до малоруської” мови з боку Белінського, в чому той аніскільки “не відставав од Греча, Кукольніка, Булгаріна, Сенковського та ін. ганьбителів великого письменника (йдеться саме про Гоголя. – Ю.Б.) за його українські елементи, поділяючи поширену думку, що українська мова “надається тільки на жарти” [38, 73]⁵. Гоголь, до речі, на початку своєї діяльності жодною мірою не уникав “жартів”, народних анекдотів і байок, “малоросійської” екзотики, це була головним чином данина тодішній петербурзькій моді на все “малоросійське”, але думав він про інші, вищі цілі, досягти яких без російської мови не вважав за можливе. “...Не такий іще тоді був час (знову пошлюся на Олену Пчілку. – Ю.Б.), щоб письменник, не побоючися здобути славу дивака, знехтував мову, широко вживану в літературі, й почав писати мовою, близькою значно меншому шару суспільства” [28, 1-2].

Треба було бути Тарасом Шевченком, щоб не побоятися прославитися “диваком”, відмовитися проміняти рідну “говірку” на зваби “загальнозрозумілого” книжкового ринку: “теплый кожух, тільки шкода – / Не на мене шитий”, –

⁴ Нині цю лінію продовжує у своїх писаннях і висловлюваннях бозна-ким “призначений” наймудрішим мисленником сучасності такий собі одеський виходько Анатолій Вассерман – див.: <http://www.vz.ru/news/2009/3/16/265622.html> Утім якби ж він один...

⁵ “Презирство й ворожість” до української мови дозволяли собі, ясна річ, далеко не всі з тих, хто заторкував питання про Гоголеву мову, але навіть у найдоброзичливіших, найтолерантніших сучасників чітко виявлялися ознаки за давненої ментальної хвороби – синдрому “старшого брата”. Так, К. Аксаков цілком щиро вважав, що, “тільки пишучи російською (тобто великоруською), може з’явитися поет з Малоросії” [10, 217]. Має рацію В. Мельниченко, який, наводячи це висловлювання К. Аксакова, завважує, що загалом безумовно “щиросердне ставлення родини Аксакових до України, її пісень і поезії” все ж “не виходило за межі слов’янофільсько-імперського мислення” [22, 95].

відповів він своїм петербурзьким літературним спокусникам у вступі до поеми “Гайдамаки”...

Гоголь не є таким “диваком”, він обирає “широковживану” й “загальнозрозумілу”. М. Жулинський каже *гірку* правду, але *правду*: “Гоголь без особливих сумнівів і переживань саме російським художнім словом прокладає собі шлях у столичні літературно-мистецькі кола” [14, 291]. Тобто, словами Є.Маланюка, перевертається з Гоголя в Гоґоля... [див.: 20].

Звичайно, не будемо зводити все до чисто прагматичних міркувань. Тут був тугий біографічно-психологічний вузол, тут була драма незбігу генетики й Судьби... Давалися взнаки – у складній сукупності та в різних поєднаннях – такі вельми й вельми значущі чинники, як уже згадуване родинне “малоросійство” та його наслідок – двомовність, що відбивала духовну й національну двоїстість; давалися взнаки ранній розрив з україномовним середовищем, освіта, отримана в російській гімназії (а інших навчальних закладів в імперії не було), багаторічне перебування то в одній, то у другій столиці, сливе постійно в російськомовному оточенні... З плином часу, з дедалі більшим і фатальнішим віддаленням (не лише географічним, а головню духовним) од материзни й наростанням проімперських настроїв усі ці чинники вилилися в усвідомлену апостазію Гоголя стосовно рідної мови і навспак – у глорифікацію мови російської. Національне заламання світогляду відбилося – і не могло не відбитися – у мовній сфері: сумна, але неунікна логіка була в тому, що саме у зв’язку з підготовкою другої редакції “Тараса Бульби”, де Бульба з авторової волі перед смертю виголошує пеан на честь “русского царя”, Гоголь у листі з Гастейна до М. Прокоповича (27/15 липня 1842 р.), який опікувався виданням його творів, звертає *осібну* увагу (“Да вот что самое главное...”) на необхідність замінити слово “чую”, що його спершу вигукував Тарас під час Остапової кари, на російське “слышу”⁶. Прикметна під цим оглядом і пізніша багатозначна Гоголева репліка на адресу Шевченка у відомій розмові 1851 р. з О. Бодянським і Г. Данилевським: “Та й мова...”. Репліка, тут-таки розгорнута – у дусі пізнього Гоголя – у повчання, у категоричний імператив стосовно російської мови як “владичної”, універсальної, причім не тільки в межах Російської імперії, а в загальнослов’янському масштабі: “Нам... *треба* писати по-російськи <...> прагнути до підтримки і зміцнення *однієї* (письмівка моя. – Ю.Б.) владичної мови для всіх, рідних нам, племен” [12, 479].

Тут доречним буде згадати, що, властиво, до російської мови – за різних обставин і з різних причин – звертався не тільки Гоголь, а й деякі чітко *виражені українські* письменники – Г. Квітка-Основ’яненко, Є. Гребінка, Т. Шевченко, П. Куліш, О. Стороженко, учені та публіцисти М. Максимович, О. Бодянський, М. Драгоманов, М. Грушевський та ін. Проте в них, на відміну від Гоголя, російськомовні твори складають лише частину літературного спадку, щоправда, часом доста значну за обсягом; так, Шевченко, за його визнанням, на засланні написав близько двадцяти російських повістей (з них нам відомі дев’ять). Утім справа навіть не в обсязі. Російськомовні повісті Шевченка, його Щоденник, подібно як, скажімо, і російськомовні твори Квітчині або Кулішеві, становлять, поза сумнівом, чималий інтерес, зокрема, задля повнішого уявлення про авторову творчу біографію (і назагал біографію). Однак, з правила, не ці твори

⁶ Утім істина вимагає визнати, що цим прикладом проблема українізмів у “Тарасі Бульбі” не вичерпується. І. Оржицький звертає увагу на те, що, хоча Гоголь справді зняв у другій редакції певну частину українізмів, у тих місцях, “де дописувалося по-новому, українське єство знову, перепрошую, перло з Гоголя”. І наводить низку прикладів: *напереди, червонели ... шапки, бросился навпереймы, вечеряты, раздалось голосно, череши* у штанных очкуров, поцеловались *навкрест, загадались, пошаккобавились, затопотела, загомонели, прибережными, в склянном сосуде, про лучший случай, убиты* в землю колья, *молодший* всех, волкам-сыромахам, *мало не* восьмеро разом, звонким *ячаньем* лебедей та ін. [24, 10].

визначають *головне* у спадщині письменника, її сутність, місце в літературному процесі; вони є все ж таки лише зигзагом у його особистій та творчій долі, островом в україномовному морі. Ось чому твердження, яке часом доводиться зустрічати в літературі, що, мовляв, *багато-хто* з українських письменників, “включаючи і самого Шевченка, були двомовними” [див.: 32, 66], – таке твердження не має під собою підстав.

Осібний випадок – Марко Вовчок (Марія Олександрівна Вілінська). Росіянка з походження, вона, глибоко засвоївши й полюбивши українську мову, історію, фольклор, вивчивши життя й побут закріпаченого селянства, посіла видатне місце в історії української літератури своїми українськими народними оповіданнями, які високо поцінували свого часу Т. Шевченко, П. Куліш, а також І. Тургенєв, котрий переклав їх російською мовою. Ця частина спадку Марка Вовчка, за обсягом незіставно мала порівняно з написаними нею по-російськи романами та повістями, так само незіставно значущіша за своїм змістом та художньою вартістю.

У Гоголя все було не так. Він одразу почав писати “владичною” (як сам пізніше її означив) мовою, і все, що створив, створив російською, хіба за виїмком “жартів” гімназійного часу та ще короткої записки, адресованої Богданові Залеському. Хоч і який очевидний у мові гоголівських творів український компонент, хоч і якими важливими є його естетична та сенсотвірна функції в загальному мовному контексті, функції, зізнаймося, не вповні ще нами “розчакловані”, – це, поза сумнівом, мова *російська*. Але – *яка* російська! Своєрідна, неповторна, зчасти “неправильна” – *гоголівська* російська, або, за виразом П. Михеда, гоголівський *ідіолект* російської мови. Його осібність, його родова ознака – мовна *дихотомія* як феномен співіснування і взаємодії двох стихій. Відпочаткова мовна *двоїстість* трансформувалася у специфічний лінгво-стилістичний контрапункт, що виник як наслідок збагачення українським компонентом російського мовного субстрату. Саме ця дихотомія величезною мірою визначила осібне, без пересади – унікальне місце Гоголя в російській літературі, його роль у розвитку російської літературної мови.

Цю роль, як видається, ще по-справжньому не осягнуто наукою, по-справжньому не визнано. Російське мовознавство в особі навіть таких видатних учених, як Є. Будде і В. Виноградов, досліджуючи зв’язок Гоголевої мови зі сучасною йому загальноросійською мовою, зосібна з пушкінським етапом її історії, усе ж не зуміло розкрити суті й особливостей гоголівської мови як явища, котре знаменує собою *нову мовну якість*, явища, яке стоїть осібно в загальному процесі розвитку російської літературної мови й саме тому має на нього збагачувальний вплив, уносить живодайні мовні інспірації. Ба більше, хоч і як це дивно, указані суть й особливості іноді взагалі заперечуються. В. Виноградов свого часу висловився щодо цього більш ніж однозначно: “...Гоголь не створив і не міг створити нової мови” [8, 5]. Якщо виходити з вузько (тільки дуже й дуже вузько!) потрактованих лінгвістичних критеріїв, маючи на увазі лишень номенклатуру граматичних, морфологічних та інших норм, то почасти у словах академіка можна виявити певний сенс. Але чи личить така вузькість науці? В аспекті *літературно-художньому*, без урахування якого, погодьмося, гоголезнавству як науковій дисципліні ніяк не обійтися, – в такому аспекті мова Гоголя – це мова саме нова, унікальна, “своя”, словами Андрея Белого. “...Із строкатого місива Гоголь виварює *свою мову*” (письмівка Андрея Белого. – Ю.Б.), котрій якраз і судилося “стати на три чверті російським літературним мовленням; і – навіть змінити ту саму мову, у якій Гоголь (згадаймо вже наведений допіру вираз того ж письменника. – Ю.Б.) почував часом іноземцем себе” [1, 230]. У притаманній авторові цієї характеристики манері тут означено *парадокс мови Гоголя*.

Як усякий парадокс, він викликає, наразі в гоголезнавстві, різнотлумачення та полеміку. Для одних (зосібна, вочевидь, для мосї затурбованої колежанки) Гоголь “*русский писатель*”, бо (?) “чисто *русский человек*” – і цього, мовляв, доста. Для других – типовий, стовідсотковий українець і, отже (?), *український* письменник. І знову – по-всьому.

Відтак, що ж маємо?

У першому випадку маємо промовистий взірець повного ігнорування етнічного чинника (мовного, ментального, психогенетичного), небажання або невміння проаналізувати оте “строкате місиво”, яке насправді становить собою дихотомічну ієрархічну мовну систему, де домінантна російська основа перебуває у складній взаємодії з українськими мовними й ментальними компонентами та конотаціями, що відбивають психоетнічні, незрідка приховані в несвідомості, особливості письменницького бачення і світовідчуття, його генетичної мовної пам’яті.

Згадаймо під цим оглядом бодай лише два приклади.

Початок “Мертвих душ”, сцена в’їзду ресорной брички Чичикова у ворота гостиниці губернського міста. Біля дверей шинку навпроти гостиниці стоять “два русские мужика”, які глибокодумно обмірковують питання про “вон какое колесо!” чичиковської брички: мовляв, “доедет то колесо, если б случилось”, до Москви чи, скажімо, до Казані... Звернімо увагу: оповідачеві одразу, хоча й мимобіжно, упадає в око, що то були саме *російські* мужики. Хіба не очевидно, що цю деталь міг несвідомо завважити тільки *іншо*національний погляд, бо які ж іще мужики повинні були стояти “у дверей кабака” в російському місті, як не російські? Це погляд людини, котра або несподівано опинилася в чужинецькому, наразі *російському*, місті, погляд, який фіксує нові, незвичні ознаки довкілля, або, навпаки, погляд людини, украй здивованої тим, що в добре знайомому йому *неросійському* (українському?) місті катзна-звідки взялися сторонні, типово російські мужики...

Ще приклад, цього разу з галузі генетичної *мовної* пам’яті. Ноздрьов, останніми словами лаючи Чичикова, який категорично відмовляється “метнуть банчик”, називає його “печником гадким”. Постає питання: з якого такого дива – “печник”? Яке тичення може мати Чичиков до цього шанованого робочого фаху, й чому це слово раптом обертається лайкою? Український історик П. Феденко згадує, що ці питання виникли в одній із його розмов про Гоголя з Д. Чижевським на еміграції; мова зайшла, зокрема, про “печника” в “Мертвих душах”, й обидва співрозмовники погодилися, що тут ідеться про українське слово “пічкур” [33, 525]. Слово це має кілька значень (дрібна рибчина “бичок”, майстер печної справи, грубник, опалювач), але найчастіше, у побуті, воно вживається в негативному сенсі – ледар, лобур, нероба, лежень, той, що любить грітися на печі... Саме в останньому, негативно-лайливому, значенні пам’ятне з дитинства слово “пічкур” сплигло в Гоголя з глибини несвідомості, і він подумки механічно переклав його російською як “печник”.

(Тут дозволю собі одне принагідне доповнення – на продовження й розвиток теми.

Гоголеву похибку з “печником – пічкурем” через століття (1934) виправив Г. Косинка у своєму взірцевому перекладі “Мертвих душ” – виправив (і не міг не виправити з огляду на норми української лексики та перекладацької практики) цілком слушно й доречно. Але спробуймо поглянути на це виправлення під іншим кутом зору, маючи на увазі власну його, Косинчину, настанову: не відтворювати в перекладі “тільки зміст”, а, головно, зберігати “все суто Гоголівське” [див.: 27, 276-277]. Хіба згадана помилка не належить до “суто Гоголівського”? Хіба це не один із наслідків отого, відзначеного, як

пам'ятаємо, Й. Мандельштамом, трудного мисленевого переходу письменника з “мови душі” на мову чужу, раціонально *обрану*? Зрештою, Гоголь і в помилках своїх залишається Гоголем. Виправляючи в перекладі такі-от Гоголеві помилки, перемикаючи його українізмами в нормативну площину української мови й тим самим позбавляючи їх засадничо важливої стилістичної функції в російськомовній стихії, чи не ризикуємо втратити унікальність російсько-української мовної дихотомії (отого “строкатого місива”), чи не согрішаємо стандартизацією неповторно *гоголівського* ідіолекту, отже, по суті – хоч і як це дивно на перший погляд – “розчиненням” його української мовної складової? Гоголь постає просто як такий собі іноземний белетрист, перекладений нормативно-“правильною” українською. Тобто перестає бути *Гоголем*...

До чого я веду? Боюся наразитися на гостру полеміку, а то й на відсіч, та все ж скажу: веду до висновку про сумнівну доцільність у сучасних умовах перекладання Гоголя українською – занадто високий відсоток втрат “гоголівського”. Гадаю, ціна цих втрат не компенсується ні вдосконаленням “на Гоголі” перекладацької майстерності (хоча це само по собі важливо), ані практичною користю для читачів, яка, про мене, зовсім не є очевидною. Якшо в минулі часи переклад принаймні давав змогу ознайомлення з творчістю Гоголя тих, тоді доста широких, читацьких шарів, котрі не були готові до сприйняття його в оригіналі (чим керувалися понад сто років тому, приміром, І. Франко, перший перекладач “Мертвих душ”, або та ж Олена Пчілка, або пізніше представники “розстріляного відродження”, доби трагічно скороминущої “українізації”, поміж ними Г. Косинка, котрий був розстріляний якраз у рік виходу у світ свого перекладу), – якщо й так, то в сьгоднішній Україні ця мотивація, погодьмося, не є актуальною, добре це чи зле – то вже як тлумачити...)⁷.

Повернімося, однак, до теми різнотлумачень гоголівського *мовного парадоксу*. Один із випадків – ігнорування етнічного чинника – щойно було розглянуто. Щодо випадку другого – спроби “перереєстрації” Гоголя з російської літератури до української, то тут зустрічаємося з нерозумінням або усвідомленим запереченням того, що правдиво національна література попросту не існує поза національною мовою, що мова – це не сума мертвих знаків, інертних стосовно інформації, яку передає, а вираження людського духу в усій його

⁷ Заторкнувши “Мертві душі”, не можу обминути ще один аспект, котрий, як і наведені вище приклади мовних українізмів у Гоголя, прямо пов’язаний з питанням про українські витоки його творчості. Маю на увазі українські (автобіографічні) ремінісценції в цьому творі, який уважається чи не найбільш “російським” у спадщині письменника. У своїй “Авторській сповіді” Гоголь пише, що сюжет “Мертвих душ” був підказаний йому Пушкінін, який нібито сам збирався був написати на цей сюжет “что-то вроде поэмы”, але “подарував” його Гоголеві. Це твердження письменника давно набуло в гоголезнавстві статусу канону, хоча в ньому, як у цілому в Гоголеву “пушкінінському тексті”, вочевидь оприявнюється схильність письменника до творення легенди про свої з Пушкінін *осібні*, знакові стосунки, ледь прихований натяк на літературне наступництво. Тимчасом щодо “Мертвих душ” існують інші версії. В. Гіляровський висловив припущення, що задум розповіді про авантюри Чичикова міг виникнути в Гоголя під впливом відомої на Миргородщині історії про поміщика Харлампія Петровича Півінського, який жив у Федунках, що в 17 кілометрах від Василівки, і був у добросусідських стосунках з Василем Опанасовичем. Півінський тримав винокурню, а як пройшла чутка, що на це мають право лише ті, хто володіє не менше ніж п’ятьдесятьма душами, то він і придумав записувати своїх померлих кріпаків як живих, а “за горілку” приєднував до своїх ще й сусідських небіжчиків [9, 85-86]. Філолог і краєзнавець з Полтавщини Людмила Розсоха, наводячи у своїй розвідці “Миргородщина козацька і гоголівська” цю версію, доповнює її новими прикладами “миргородських” асоціацій у “Мертвих душах”, зокрема тих, що стосуються ономастики. Так, із прізвиськом Півінських і “відокремленим” од нього відгалуженням Півнів дослідниця пов’язує образ Петуха; нагадує вона також про полтавський козацький рід Коробочок, наводить паралелі між грузинською родиною Херхеулідзевих, нащадків князівського роду Херхеулідзе, який жив на Полтавщині, і “грузинським князем Чипхайхилидзевим” з “Мертвих душ”, між предводителем дворянства Хорольського повіту Платоном Родзянком і сусідом Петуха Платоном Михайловичем Платоновим, миргородським поміщиком П. Лясковським-Тендетниковим й Андрієм Івановичем Тендетниковим [29, 264-270]).

глибині та різноманітності, чи не найперше духу національного. Інакше сказавши, за В. Гумбольдтом, “різні мови за своєю суттю, за своїм впливом на пізнання і на почуття є в дійсності різними світобаченнями” [11, 370]. Про те саме пізніше писав О. Потебня: “Якби мови були тільки засобами означення думки вже готової, такої, що утворилася поза ними... то їхні відмінності по відношенню до думки можна було би порівняти з відмінностями начерків і шрифтів однієї і тієї ж самої абетки”, тобто “було би байдуже для думки, хоч би якою мовою її виразити” [26, 258]. Ось чому *абсолютизація* чисто етнічного – у відриві від мовного – критерію для визначення приналежності письменника до тої або тої національної літератури (у випадку Гоголя – до української), під науковим оглядом, м’яко сказавши, недостатня. Суб’єктивно-психологічний момент, щира і шляхетна національна зацікавленість у тому, щоб не “втратити” народженого на материнському ґрунті генія, будь-що зберегти його для рідної літератури, зрозумілі й гідні поваги, але вони не можуть розглядатися як наукові аргументи. Не кажучи вже про мотивації відверто кон’юнктурні, інспіровані суто “самопіарними” намірами, бажанням продемонструвати свою ексклюзивну національну затурбованість...

Останніми роками в українському гоголезнавстві означилося ціле “віяло” різних гіпотез, спрямованих на “українізацію” творчості Гоголя. Деякі ґрунтуються виїмково на “голому” факті етнічного походження, а то навіть виключно на територіальному чинникові, місці народження або мешкання письменника; за такого підходу вкраїнськими письменниками можуть бути оголошені не тільки Гоголь, а й Анна Ахматова (Горенко) та М. Волошин (Кириєнко), М. Булгаков, І. Бабель, Ільф і Петров, а там от-от черга дійде й до М. Жванецького; на цю тему я вже мав нагоду висловити свою думку [див.: 4].

Є версії зовсім екстравагантні. Одна, з прикладу, політично-“патріотичного” стибу: Гоголь як представник української “п’ятої колони” в російській літературі, такий собі Штірліц, який виконує осібну “місію”, через російську мову показуючи “всьому світові властиву Московію – країну мертвих душ, де нічого світлого, де чути лише “матерщину”...” [31, 132]. Інша версія з того ж екстравагантного ряду, цього разу, сказати би, “анатомопатологічна”, вона-бо розчленовує Гоголя на дві половини – українську та російську [див.: 37].

Зазначу заради справедливості, що не всі тлумачення і версії такі примітивні. Пропонуються варіанти компромісного характеру, як, приміром, “і український, і російський письменник”, або (у формі риторичного запитання) “чи тільки український?”, або, нарешті, формула “український письменник, який писав російською мовою”; її, крім Гоголя, застосовують також до В. Капніста, В. Нарезного, О. Сомова, А. Погорельського та інших представників т. зв. української школи в російській літературі ХІХ ст. [див.: 25]. Згадана формула вельми активно розширює сферу свого охоплення і своїх претензій, перетворюючись уже на цілий науковий проект “Історії української російськомовної літератури” (іноді: “російськомовної літератури України”, хоча це два абсолютно різних ракурси в підході до проблеми, що можна витлумачити як свідчення відпочаткової нез’ясованості задуму, його методологічної хисткості) [див.: 18, 60].

Прихильники цієї та інших подібних концепцій уважають “хибним” і застарілим уявлення про те, що мова є “вирішальним чинником приналежності твору до тієї чи тієї національної літератури” [2, 357-358], мотивуючи свою думку тим, що національні особливості, риси національного характеру, склад мислення народу можуть бути виражені мовою іншого народу. Що ж, справді, іншомовний письменник може – певною мірою – виразити “національно забарвлений погляд на світ” іншого, а поготів – етнічно свого народу, може “належати” до

його духовної культури; тут немає приводу для суперечки. Творчість Гоголя – найяскравіший тому доказ.

Слід, однак, при цьому чітко здавати собі справу, на якому рівні розглядається проблема – на рівні *культури* чи на рівні *літератури*, красного письменства (рос. – *словесности*), категорій близьких, таких, що корелюють одна з одною, іноді сливе збігаються, та все ж не є тотожними. Коли йдеться про факт культури, національний характер може бути виражений – засобами іншої мови – через різного роду виявлення національно-духовної сутності (склад мислення, погляд на світ, ціннісні критерії тощо). Натомість у *літературі* ті ж самі поняття втілюються *тільки й виїмково* в національному Слові. Тому творчість Гоголя (та інших російськомовних письменників – етнічних українців) можна схарактеризувати як *російськомовне відгалуження української культури*, але при цьому як факт *російської літератури*.

Явище, до речі, не унікальне, подібні факти подибуємо доволі часто в інших художніх культурах світу. Написані французькою (і перекладені редакцією журналу “Телескоп”) “Філософічні листи” Чаадаєва, франкомовна (і то чимала!) частина листування Пушкіна, французькі поезії Тютчева навряд чи зарахуємо до російського красного письменства, як, наприклад, і новолатинську поезію київської школи XVII–XVIII ст. – до українського. Це іншомовні факти національних *культур*. У цілому слід наголосити: різноманітність варіантів й унікальність конкретних ситуацій у рамцях двочленної структури “іншомовність – національність” настільки велика, що жодна загальна схема не може всі випадки охопити. Шотландець В. Скотт, ірландець Б. Шоу – класики англійської літератури, англійським письменником Джозефом Конрадом став поляк Юзеф Теодор Конрад Коженювський, класиками угорської та румунської літератур – етнічні слов’яни Олександр Пётрович (Шандор Петефи) та Михайл Емінович (Михай Емінеску). Марія Олександрівна Вілінська, етнічна росіянка, – класик української літератури Марко Вовчок, а український поет Юрій Клен – це Освальд Бургардт, який народився й виріс у чисто німецькій родині в селі Сербинівка на Поділлі; російський письменник Володимир Набоков англійською частиною свого спадку входить до американської літератури... Коротко сказавши, у цьому питанні коректним є лише індивідуальний, історично конкретний підхід, хоча треба визнати, що й він не гарантує повної, “остаточної” єдності поглядів, проблема розташована у варіативному полі⁸.

Спроби заплушити очі на цю реальну неоднозначність художньо-історичного процесу, замінивши її концепцією “невербального” і “континуального” мислення, а Слово – “авербальною” (письмівка моя. – Ю.Б.) мовою” [2, 357], це, в суті справи, відмова від літератури як мистецтва *Слова*. За такого підходу цілком логічним буде наступний крок – відмова від понять “національна література”, “українська література”, “російська література” на користь поняття “російськомовна (мається на увазі “українська російськомовна”. – Ю.Б.) література” [2, 359]. Якщо хтось збирається “спростувати відомий вирок щодо “неповноти” та “ущербності” української літератури” [2, 359] у *такий*

⁸ Так, І. Оржицький, заторкуючи її у згаданій доповіді, подає свою низку прикладів подібного кшталту та тлумачення цих прикладів. Приміром, творчість В. Скотта, котрий, як відомо, писав англійською, він зараховує не до англійської літератури, а до шотландської, посилаючись при цьому на те, що так нібито вважають і “самі англійці”. Про англійців не скажу, це їхня справа і право, а от мене така точка зору не переконує. Я вважаю *національну* мову головним, константним критерієм для визначення приналежності письменника до тої або тої літератури. Застережуся, що натомість цілком доречним і прямо дотичним до розглядуваної теми видається інший пасаж дослідника: “У XVI – XVII століттях, “Золотий вік” еспанської літератури, купа португальців писала обома мовами, або й переходила лише на еспанську, надто коли в кінці XVI – у першій половині XVII ст. Португалія на 80 років утратила незалежність. Подекуди португальці ставали класиками еспанської літератури, як-от Хорхе (Жоржі) де Монтемайор чи Хіль (Жіл) Вісенте, дехто з них обґрунтовував свій мовний вибір, уважаючи еспанську милозвучнішою та гнучкішою” [23, 11].

спосіб, тобто “поповнивши” її російськомовним компонентом і тим створивши двоголового мовно-літературного покруча, то, їй же право, це сприймається не інакше, як невдалий парадокс. Воістину свого первісного і, треба сказати, доволі-таки зловісного сенсу набуває наголовок цитованої праці – “Час розкидати каміння...”.

* * *

Чим розглянуті щойно формули та концепції приваблюють їхніх авторів? Тим, що вони дають їм ілюзію можливості простих відповідей на складні питання. Адже далеко простіше записати Гоголя до числа “українських письменників, які пишуть російською мовою”, ввести його до складу міфічної “української російськомовної літератури”, ніж глибоко проаналізувати суть і природу внутрішньої мовної *дихотомії* як лінгвістичного аналога *антиномій* національної свідомості письменника, його душевної та духовної двоїстості. Так само як непорівнянно легше оголосити Гоголя-письменника “чисто русским человеком”, ніж спробувати збагнути парадоксальний драматизм співіснування в його особистості й писаннях ознак української національної ментальності з російсько-імперською пихою та месіанськими амбіціями. І вже зовсім просто обмежити коло своїх “наукових” інтересів і студій малопродуктивною грою в “перетягування линви” навколо штучної дилеми “наш – не наш”. А саме цим займаються найбільш радикальні “баби Параски” й “баби Палажки” як від російського т. зв. православного гоголезнавства, так і від української гоголезнавчої псевдопатріотики, густо присмачуючи свої пересварки політичними аспіраціями. І що прикро: усе це – замість конструктивного пошуку свіжих ідей і нових підходів до розв’язання складних і справді актуальних проблем гоголезнавства, зокрема етнокультурних й етнолінгвістичних⁹.

Гоголь, котрий не написав, як ми пам’ятаємо, жодного художнього рядка українською, поза сумнівом, належав до *російської* літератури. Їй-право, у цьому твердженні немає претензії на відкриття, я лише повторюю загальновідоме. Ще при самому літературному дебюті Гоголя, року 1832-го, один із перших його рецензентів А. Царинний (А. Стороженко) без найменшого вагання означив мовну межу між Котляревським й автором “Вечорів”: “...Пародия Энеиды, перелицеванной почтенным г. Котляревским, как торжество Малороссийского слова, написана природным Малороссийским наречием; а гг. Загоскин, Погодин, Сомов и сам Рудый-Панько пишут по-Русски; следовательно, сии Писатели никак не подлежат одной категории...” [35, 46]. Через кілька десятиліть чітку позицію щодо цього питання виявляє І. Франко: не здогадуючися про існування “російськомовної української” (її тоді ще не було “відкрито”) і підкреслено називаючи Гоголя “геніальним українцем”, він водночас незмінно розглядає його спадщину в контексті *російської* літератури [34, 207].

Цей гоголівський лінгволітературний “бінном” – явище суперечливе, проте усунення цієї суперечливості способом спрощення проблеми означає, по суті,

⁹ У своїй назагал змістовній статті “Ніжинське коло та “фантастична реальність”. Огляд ювілейної української “гоголіани” [див.: 7] І. Булкіна закидає сучасному українському гоголезнавству “надмірну ангажованість”, зосередженість “на проблемах не так історично-літературних, як національних”. Під оглядом допіру висловлених міркувань можна було би визнати, що закид авторки не зовсім позбавлений підстав, проте лишень за умови двох засадничих застережень: (а) цей закид слушний не щодо “сучасного українського гоголезнавства” в цілому, а *деяких* надміру радикальних його представників, і (б) те ж саме *рівною* мірою стосується тієї частини сучасного російського гоголезнавства, котре позиціонує себе як гоголезнавство “православне”, справічно “великоруське”, притому з виразною імперською закваскою. З останнім пов’язаний ще один момент, що його не бере до уваги І. Булкіна. Сучасне українське гоголезнавство змушене формувати свою позицію в процесі нелегкого подолання як заданих імперських стереотипів *до- та післяжовтневих* часів, так і впертого, зчаста агресивного спротиву з боку згаданих повище сьгоднішніх пропагаторів цих стереотипів, що, звісно, не виправдовує і не робить науково переконливішими “зустрічні” крайнощі, та все ж принаймні пояснює їхнє походження.

анігіляцію самого “бінома”. “Віддаючи”, згнітивши серце, Гоголя російській літературі, ми, річ ясна, ні на хвилину не забуваємо, що в тій літературі він залишався “геніальним українцем”. У гоголівській російській мові (ідіолекті) засадничо важлива роль належить *українській* складовій; вона, як і притаманні письменникові риси національного характеру, світобачення, історичної пам’яті та літературної етнотрадиції, визначає *осібне* місце Гоголя в російській літературі, якщо завгодно – його самотність у ній. Водночас, хоча вкраїнське красне письменство і втратило – з причин історичних і суб’єктивних – в особі Гоголя потенційного *свого* класика, Гоголь, менше з тим, справив і справляє на це письменство величезний вплив, інспірацію, значення якої неможливо перебільшити; фактично, нехай і опосередковано, він став однією з ключових постатей в *історії* української літератури, духовної культури в цілому. Гоголь, з його стриманим, але очевидним неприйняттям української мови Шевченка (“Та й мова...”), і Шевченко, котрий визнав для себе можливим закинути улюбленому письменникові незнання “свого язика”, – це своєрідні “інь” і “ян” української культури, літературно-історичні й духовні “архетипи”, які втілюють і знаменують діалектику її далеко не простолінійного розвитку. У цьому – *феномен* Гоголя, у цьому драма його національної та психологічної роздвоєності.

* * *

Напевно, останні мої слова викличуть повну незгоду з боку Ірини Колесник, авторки монографії “Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій”, виданої під грифом Інституту історії України НАН України. Справа в тому, що у вступі до книжки проголошено два вочевидь підставових для авторки висновки, які претендують на ледве чи не глобальний переворот у гоголезнавстві. Перший із цих висновків – настання “зміни парадигм”, суть якої І. Колесник формулює так: “Від парадигми “розколотості”, яка домінувала протягом двох століть, відбувається відхід/перехід до парадигми “цілісності” душі, особистості, художнього світу М. Гоголя”. А оскільки форпостом і підпорою “парадигми “розколотості” було і є, вважає І. Колесник, літературознавство, то – висновок другий – “літературознавці втрачають “монополію” на письменника”. Тепер гоголезнавство “поступово виходить за межі класичного літературознавства” в “посткласичний” простір, “у сферу культурології, антропології мислі, історії мистецтвознавства, соціології, наративної психології, державної політики (? – Ю.Б.)” [15, 26].

Що тут сказати? Ніхто не буде заперечувати проти комплексного, міждисциплінарного підходу до явищ дітератури, проти розумного й науково коректного доповнення літературознавчого інструментарію елементами сучасних методик і практик з інших гуманітарних дисциплін, аж до пропонованих І. Колесник “мережових технологій” (тільки, заради Бога, без “державної політики!”). Але чому мусимо вбачати в цьому процесі не плідне розширення наукового поля і збагачення дослідницького арсеналу гоголезнавчого літературознавства, а свідчення його вичерпаності, віджилості, поразки? Гоголезнавство без літературознавства, Гоголь без його творів, текстів, без його *Слова* – даруйте, це або невдалий жарт, або попросту нонсенс.

І – повертаючись до антиномії роздвоєності/цілісності – хто довів, що відмова від “класичного літературознавства” й перехід у “посткласичний простір”, де панівним має бути *лозалітературна* методологія, веде до заміни “парадигми “розколотості” на “парадигму цілісності”? Узяти хоч би розвідку самої І. Колесник, історика за фахом, якій (розвідці) аж ніяк не закинеш літературознавчий “ухил”, надмір уваги до Гоголевих текстів, його мови, його слова, тобто до Гоголя-письменника, котрий найглибше й найповніше

відкривається нам – що там не кажіть – як людина, особистість саме у своєму письменстві. Здавалось би, де, як не тут, у процесі розгортання задуму авторки, мав би потвердитися задекларований нею (заздалегідь, у вступі) висновок про “парадигму цілісності” Гоголя. Але так не є. Всупереч проголошеним наперед деклараціям, постать Гоголя, обплетена “мережею культурно-інтелектуальних комунікацій”, “вертикальних і горизонтальних ліній” тощо, постає у книжці далеко не цілісною, радше розірваною (“розіп’ятою”, роздвоєною, “розколотою”). Дитячі василівсько-кибенецькі спогади, мрії про Київ, романтичне захоплення українською історією – і типово “малоросійські”, ба й войовничі російсько-імперські лояльності. Уславлення козацької невгнутості – і власне угинання перед “полномощным монархом” та його ближніми. Щире прагнення до високого служіння своїм словом людству, до релігійно-духовних ідеалів – і салонно-гуртково-“журфіксова” шатанина, літературний і побутовий дендизм... Яка вже тут “цілісність”! Та й де б їй узятися в цьому хаотичному калейдоскопі цитат, посилань, спогадів, фактів, до речі, у переважній (якщо не абсолютній) більшості своїй давно відомих з інших гоголезнавчих та мемуарних джерел... [див. про це.: 17]. То хіба лишень в апокрифах і легендах російського “православного” гоголезнавства знайдеш “цілісного” Гоголя – “чисто русского человека”. Під цим оглядом не видається дивним, що І. Колесник у згаданому вступі до монографії *першою* ознакою сучасного *нового* (як на її погляд) гоголезнавства називає вихід його “у простір посткласичного православного дискурсу” [15, 26].

* * *

Без осягнення сутності і природи національної та психологічної роздвоєності як підставової складової “феномена Гоголя”, феномена справжнього, а не апокрифічного, годі й сподіватися адекватно зрозуміти письменника. Ба більше: у цьому феномені закладено імпульси для правдиво наукового (тобто базованого на принципі історизму, без домішок політичної кон’юнктури та войовничо-“патріотичної”, будь-якого стибу, риторики) аналізу – зокрема ментально-мовному ракурсі – складних процесів кількасотлітнього російсько-українського культурного та літературного діалогу-взаємодії-взаємовпливу, а часами, ніде правди діти, і протистояння. Щодо останнього важливо лише не випускати з поля зору той факт, що, за слушним зауваженням І. Дзюби, ворогують між собою не культури, “ворогують культуртрегери” [13, 36]...

P.S. “...Але це *останнє*, імовірно, має бути вже предметом окремої розмови, чи не так?” – замислено і якимось відсторонено завважила, вислухавши мою доповідь, згадувана допіру колежанка; її мисль, вочевидь, була пригальмована й цілком замкнена на питанні, яке щойно видавалося їй недоречним і некоректним: чому Гоголь писав російською?.. А раптом воно і справді варте уваги?

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрей Белый*. Мастерство Гоголя. – М., 1996.
2. *Банковська Н.* Час розкидати каміння... // *IV Міжнародний конгрес українців*. Одеса, 26–29 серпня 1999. Літературознавство. – Кн. II. – К., 2000.
3. *Барабаш Ю.* “Пушкін” як текст у гоголівському контексті // *Слово і Час*. – 2006. – № 5.
4. *Барабаш Ю.* Диалектика национального и общечеловеческого как гоголевская проблема // *Шестые Гоголевские чтения*. Н.В.Гоголь и современная литература. – М., 2007.
5. *Белинский В.* Собр. соч.: В 9 т. – М., 1979. – Т. 4.
6. *Белинский В.* Собр. соч.: В 9 т. – М., 1979. – Т. 2. – С. 274–276.
7. *Булкина И.* Нежинский круг и “фантастическая реальность”. Обзор юбилейной украинской “гоголианы” // *Новое литературное обозрение*. – 2010. – № 101.

8. *Виноградов В.* Язык Гоголя и его значение в истории развития русского языка // *Материалы и исследования по истории русского литературного языка.* – Т. III. – М., 1953.
9. *Гиляровский В.* В Гоголевщине. [Из последней поездки] // *Русская мысль.* – 1902. – Кн. 1.
10. *Гоголь Н.В.* Материалы и исследования. – М.–Ленинград, 1938.
11. *Гумбольдт В.* Язык и философия культуры. – М., 1985.
12. *Данилевский Г.* Знакомство с Гоголем (Из литературных воспоминаний) // *Исторический вестник.* – 1886. – № 12.
13. *Дзюба И.* Сквозь завихрения времени: В 3 т. – К., 2007. – Т. 3.
14. *Жулинський М.* Нація. Культура. Література (Національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури). – К., 2010.
15. *Колесник І.* Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. – К., 2009.
16. *Кулиш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпиграмм к “Черной раде” // *Кулиш П.* Вибрані твори. – К., 1969.
17. *Лисий І.* Книжка-колаж, або Мікроісторія з макроцитатами // Режим доступу: <http://litakcent.com/2010/10/11/knyzhka-kolazh-abo-mikroistorija-z-makrocitatamy.html>
18. *Мазепа Н.* Білінгвізм. Епізод чи тенденція? (Сучасна українська російськомовна поезія) // *Слово і Час.* – 2010. – № 2.
19. *Максимович М.* Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1.
20. *Маланюк Є.* Гоголь – Гоголь // *Маланюк Є.* Книга спостережень. Статті про літературу. – К., 1997.
21. *Мандельштам И.* О характере гоголевского стиля. Глава из истории русского литературного языка. – Гельсингфорс, 1902.
22. *Мельниченко В.* Українські наголоси московських храмів (100 історій і термінів). – М., 2010.
23. *Назаренко М.* Сокращенный рай. Украина между Гоголем и Шевченко // *Новый мир.* – 2009. – № 7 // Режим доступу: http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2009/7/na13.html].
24. *Оржицький І.* Українські тлумачення Гоголя: “Дозволено цензурою” // Доповідь, виголошена на засіданні Харківського історико-філологічного товариства (з дозволу автора, витяги з доповіді подаються за рукописом).
25. *Подрига В.* Українська російськомовна проза кінця XVIII – першої половини XIX ст.: Автореферат дис. ... кандидата філологічних наук. – К., 2008.
26. *Потебня А.* Эстетика и поэтика. – М., 1976.
27. *Про Григорія Косинку.* Спогади. – К., 1968.
28. *Пчілка Ол.* [Косач Ольга]. Переклады з Н.Гоголя. а) Весняної ночі. б) Запыскы прычинного. Передня мова про писання и перекладання по-українськи. – Київ, 1881.
29. *Розсоха А.* Миргородщина козацька і гоголівська. – Миргород, 2009.
30. *Савицкий П.* Географические особенности России [1]. – Прага, 1927.
31. *Славутич Яр.* Чого Микола Гоголь писав російською мовою // *Микола Гоголь і світова культура* (Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 185-річчю з дня народження письменника). – К.; Ніжин, 1994.
32. *Тома А.* Микола Гоголь. – Харків, 2009.
33. *Феденко П.* Дмитро Чижевський (4 квітня 1894 – 18 квітня 1977). (Спомин про життя і наукову діяльність) // *Чижевський Д.* Українське літературне бароко. Додаток. – К., 2003.
34. *Франко І.* Карпаторуське письменство. XVII–XVIII вв. // *Франко І.* Збір. тв.: У 50 т. – К., 1981. – Т. 32.
35. *Царынный А.* Мысли Малороссиянина, по прочтении Повестей Пасичника Рудого-Панька... // “*Сын отечества*” и “Северный архив”. – 1832. – Т. XXV. – № 1.
36. *Шевченко Т.* [Передмова до нездійсненого видання “Кобзаря”] // *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5.
37. *Шевчук В.* Втрачене сонце України, або Микола Гоголь як український письменник // *Гоголь М.* Програмні твори. Хрестоматія I. – К., 2000; “Відсутність світла”, або Микола Гоголь як російський письменник // *Гоголь М.* Програмні твори. Хрестоматія II. – К., 2000.
38. *Шелухин С.* Гоголь и малорусское общество // Сборник, изданный Императорским Новороссийским университетом по случаю столетия со дня рождения Н.В.Гоголя. – Одесса, 1909.

Отримано 23 листопада 2010 р.

м. Москва